

УДК 378.4.016:902](477.54-25)»194/196»

**Розвиток та викладання археології у
Харківському університеті в контексті еволюції
радянської археологічної думки
(друга половина 40-х – середина 60-х років ХХ ст.)**

Калугін Олег Володимирович

Стаття присвячена дослідженню викладацької та наукової діяльності археологів Харківського університету в контексті розвитку археологічної думки в Радянському Союзі у післявоєнний час та до середини 60-х років ХХ століття. Автор намагався прослідкувати основні тенденції у викладанні та рівень впливу на нього наукових досягнень.

Ключові слова: археологія, Харківський університет, викладання, наука

Калугин Олег. Развитие и преподавания археологии в Харьковском университете в контексте эволюции советской археологической мысли (вторая половина 40-х - середина 60-х годов ХХ в.). Стаття посвящена исследованию преподавательской и научной деятельности археологов Харьковского университета в контексте развития археологической мысли в Советском Союзе в послевоенное время и до середины 60-х годов ХХ века. Автор пытался проследить основные тенденции в преподавании и уровень влияния на него научных достижений.

Ключевые слова: археология, Харьковский университет, преподавание, наука.

Kalugin Oleg. Development and teaching of archeology at Kharkov University in the context of the evolution of soviet archaeological thought (late 40s - mid 60s of XX century). The article investigates teaching and research activities archaeologists Kharkov University in the context of archaeological thought in the Soviet Union in the postwar period and the mid-60s of XX century. By trying to follow the main trends in teaching and level of influence on his scientific achievements.

Keywords: archeology, Kharkov University, teaching, science

Проблеми, які пов'язані з історією викладання археології у радянських навчальних закладах, зокрема у Харківському університеті, вже багато років привертають увагу дослідників. Археологія, як навчальна дисципліна, в Радянській державі займала одне з провідних місць в системі історичних наук [13, с. 13-15]. У післявоєнні часи створюються необхідні умови для

розвитку і викладання цієї науки, з'являються висококваліфіковані кадри, формується методологічна база викладання тощо [26, с. 272-295 та інші]. Харківський університет, як один із центрів тогочасної радянської науки, також йшов у «ногу з часом». У післявоєнний період тут формується генерація вчених, які займаються археологією та її викладанням у руслі вітчизняної науки [17, с. 104]. Проте дослідники завжди основну увагу приділяли досягненням вчених з Москви, Санкт-Петербурга (Ленінграда) і Києва. Втім, внесок викладачів Харківського університету у розвиток викладання археології та її дослідження також був достатньо вагомим [8; 10; 17; 21]. У зв'язку з цим є актуальним розгляд питання, що стосується викладацької та наукової діяльності археологів Харківського університету в контексті розвитку археологічної думки в Радянському Союзі у післявоєнний час та до середини 60-х років XX століття.

Дискусійними в цій темі є питання, які торкаються «розриву» між реальним розвитком радянської археологічної думки того часу та тим, що викладали на загальних курсах, семінарах, спецкурсах у стінах вищих навчальних закладів країни та Харкова зокрема. Дана тема є недостатньо дослідженою та мало висвітленою у вітчизняній літературі, оскільки всі відомі нам автори звертаються до становлення археології як науки у стінах Харківського університету, а уваги до її викладання практично не приділяють.

В якості джерел під час дослідження нами були використані як особові справи викладачів Харківського університету [6; 7], так і спогади [4; 9; 14].

Кажучи про питання стану розробки історіографічної бази з зазначеної проблеми, то слід відзначити, що ця тема є специфічною і частково розробленою. Використану літературу можна розділити на декілька умовних груп: 1) загальні роботи про розвиток радянської археології (Н. С. Абашина [1], М. І. Артамонов [2], А. В. Арциховський [3], В. Ф. Генінг [5], Л. С. Клейн [12, 13], Г. С. Лебедев [15], А. І. Мартинов [16], А. Л. Монгайт [18, 19], Л. М. Славін [22], П. М. Третьяков [23], І. Г. Шовкопляс [24], В. А. Булкін [26] та інші); 2) праці західних науковців, які давали оцінку радянській археології (Е. Васон [25], К. S. Chang [27], А. Köbben [28], К. Struve [30] та інші), а також дослідження про розвиток і викладання археології у Харківському університеті (В. В. Скирда [21], В. І. Кадеєв [8, 10, 11], В. К. Міхеєв [17], Б. А. Шрамко [17], Ю. В. Буйнов [4], С. М. Куделко [14] та інші). Хоча історіографія з зазначеної проблеми і нараховує певну низку робіт, вона ще не була предметом спеціального дослідження.

Метою даної статті є розгляд процесу розвитку викладання археології як наукової дисципліни у Харківському університеті в другій половині 40-х – середині 60-х років XX століття і її порівняння з загальним розвитком тогочасної радянської археології.

Основні завдання дослідження:

- дати аналіз розвитку викладання археології в загальнорадянському масштабі в другій половині 40-х – середині 60-х років XX століття;
- здійснити аналіз викладання археології в Харківському університеті в другій половині 40-х – середині 60-х років XX століття крізь призму постатей викладачів та вихованців історичного факультету ХДУ;
- порівняти ступінь розвитку археології та викладання в Радянській державі та Харківському університеті у післявоєнний час і у період «відлиги», зазначивши недоліки дидактичного аспекту та її реальний стан розвитку як самостійної наукової дисципліни.

Післявоєнні роки для радянської археології – це величезна кількість викликів. В Західній Європі вчені-археологи практично були з нею не знайомі: не тільки через мовні перепони, а перш за все через культурно-політичну відстороненість СРСР від країн Заходу. Одні розуміли її як *«археологію великої держави»* [25], а інші говорили що вона зовсім не схожа на західну, тому що в ній *«розійшлися навики мислення і термінологічні системи»* [27]. На Заході розуміли її досягнення та недоліки і бачили, що вона знаходилась на рівні формування загальних принципів та методологічних постулатів. Її сприймали як науку романтичну, називаючи *«великою незнайомкою»*, від якої залежить знання стародавньої історії усієї Європи [30]. Саме в цьому і полягало відношення західного світу до радянської археологічної науки: на неї сподівалися і, одночасно, критикували. Як зауважив голландець А. Кеббен, *«діалог між двома світами, все ж таки, залишається самодостатнім, де слова мають різне значення, а категорії – різний зміст»* [28]. Полеміка західних археологів доводить – археологія в СРСР після війни повільно відроджувалася на власному ґрунті.

Виділяють декілька фаз розвитку археології Східної Європи, де основний масив займає радянський період. Наприклад, дослідник Мартинов виділяє чотири періоди:

- Перший період (XVIII – поч. XIX ст.) – фаза виникнення і початковий етап розвитку археології;
- Другий період (середина XIX – середина 30-х років XX ст.) – фаза становлення археології як науки та наукової дисципліни;
- Третій період (середина 30-х – кінець 60-х рр. XX ст.) – фаза, яка характеризується проникненням в археологію марксистсько-ленінських ідей;
- Четвертий період (с кінця 60-х років – сучасність) – фаза, яка відзначається децентралізацією археологічної науки та характерна відкриттям кафедр археологічного спрямування в університетах [16, с. 5-11].

Ця періодизація не єдина. Науковці В. Ф. Генінг [5, с. 14-16] та Г. С. Лебедев [15, с. 2-4] запропонували свої погляди на фази розвитку археології, які багато у чому схожі між собою. Вони також виділяють дореволюційний період, як фазу виникнення та становлення археологічної науки, її гальмування під час переслідувань 30-х років та II Світової війни і подальший поступовий розвиток.

У післявоєнні роки радянські дослідники починають займатися розробкою проблем етногенезу. Вони зверталися до пошуків стародавніх коренів радянського суспільства, тобто акцентують увагу на вивченні етносів та міграційних теорій, які на той час в західній науковій думці вже давно втратили кредит довіри і перестали фігурувати в працях дослідників. Також свій відбиток наклала «холодна війна», яка гальмувала спілкування радянських археологів із західними колегами [13]. В цей час археологи СРСР часто безпідставно критикували буржуазну науку та її методологічні розробки [19 та інші]. Звісно, це шкодило і викладанню археології. Проблематика радянської та світової археології здебільшого розглядалася на прикладі пам'яток та матеріальних знахідок СРСР [13, с. 34-36].

У 50-ті роки, після смерті Й. В. Сталіна, намітилися зміни, що стосувалися вивчення минулого Радянської держави. Почався відхід від догматів в археології, які були нав'язані викликами часу та тоталітарною системою управління. Поступово втратили своє значення автохтонні схеми етногенезу [23; 2] і навіть сама методика, по якій вони будувалися, була розкритикована [12; 18 та інші]. Однак, ідеологічний ентузіазм все одно повертав радянську археологію до боротьби з інакодумцями та тими, хто застосовував напрацювання західноєвропейських археологів. Це наклало свій відбиток і на викладанні цієї дисципліни в вищих навчальних закладах. Студенти не мали вільного доступу до необхідного спектру іноземних джерел, а звідси виходило, що вони були позбавлені взаємопов'язаних наукових проблем, які часто зводилися до етнокультурної історії різних регіонів Радянської держави. Це впливало на якість курсових та дипломних робіт, а згодом і звужувало спектр фахівців-археологів, які не в повній мірі орієнтувалися у масиві сучасних знань [26].

З середини 40-х до середини 60-х років був зроблений якісний стрибок в розробці проблем вітчизняної археології. Від спроб довести приналежність археологічних культур [12; 17] до певних етнічних груп до критики цієї методики [13; 18; 23]. Як не дивно, це не позначилося на викладанні. Викладачі провідних університетів країни продовжували викладати археологію у синтезі з етнокультурними аспектами, ігноруючи теоретичні положення і методику розроблену на Заході [5; 13; 15 та інші].

У розвитку та викладанні археології у Харківському університеті були певні особливості. Післявоєнні роки та наступне десятиліття для Україн-

ської РСР ознаменовується активним розвитком археології [17; 21; 22; 24 та інші] та її викладанням в провідних вузах країни [10; 17; 22 та інші]. Можна стверджувати, що харківські науковці зробили свій вагомий внесок в розвиток радянської археології [10, с. 111-119; 17 с. 61-66].

Друга половина 40-х – перша половина 60-х років ознаменувала собою цілий ряд археологічних відкриттів харківських науковців, які збагатили загальнорадянську археологію. Першим серед них слід відзначити Семена Анатолійовича Семенова-Зусера (1887–1951 рр.), який з 1937 по 1951 роки очолював кафедру стародавньої історії та археології Харківського державного університету ім. О. М. Горького [7, арк. 14]. Спектр його наукових інтересів був широким: від історії племен Північного Причорномор'я до історії античних полісів [7, арк. 8-10]. У 1945 році він провів розкопки п'яти скіфських курганів поблизу м. Люботина, а у 1946–1948 рр. — городища, селищ і курганного могильника поблизу с. Верхній Салтів [21, с. 72-73]. Однак, всі ці дослідження не були основою наукових інтересів вченого, тому публікації матеріалів його розкопок були тільки у вигляді звітів, без будь-яких спроб аналізу отриманих результатів.

Саме Семен Анатолійович першим почав викладати на кафедрі стародавньої історії та археології курс «Археологія» [7, арк. 21]. У рамках цього курсу він формував у студентів розуміння ролі і високої відповідальності кожного дослідника в справі пошуку і охорони пам'яток історії та культури. Вчений у руслі тогочасної наукової думки активно шукав відповідність археологічній культурі серед етнічних груп [10; 17]. С. А. Семенову-Зусеру, давали високу оцінку як викладачу. В його характеристиці зазначено наступне «... Семен Анатольович читає курс археології і первісного суспільства на високому ідейно-теоретичному рівні і проводить велику археологічну роботу... багато уваги приділяє вихованню молодих кадрів-археологів... користується повагою у студентів і професорсько-викладацького колективу...» [7, арк. 22].

Розвивав археологічні знання і приділяв увагу вихованню майбутніх дослідників минулого Харківщини і видатний археолог і музеєзнавець Костянтин Едуардович Гриневич (1891–1970 рр.), який почав працювати професором на кафедрі стародавньої історії та археології в 1953 році [6, с. 18]. Він викладав такі спецкурси як: «Історія еллінізму», «Історія Візантії», вів багато спецсеминарів [6, с.10], де розповідав студентам про головні напрями та особливості польової дослідницької практики і знайомив їх з існуючими археологічними теоріями і концепціями, приділяючи головну увагу історії античності.

У 1954–1960 роках Костянтин Едуардович провів розкопки оборонних споруд давньогрецького міста Ольвія, що дало йому можливість заявити про достовірність свідцтва Геродота про Ольвію [8, с. 12-13, 10, с. 60].

Завдяки цим дослідженням поповнилися фонди Археологічного музею Харківського університету. Це дало змогу студентам працювати зі знахідками цього великого античного центру.

За свою науково-педагогічну діяльність, професор К. Е. Гриневич отримав подяку від тодішнього ректора Харківського університету професора В. Г. Хоткевича, де зазначалося що він, «...*проводить велику науково-педагогічну і виховну роботу для підготовки і виховання високопрофесійних спеціалістів...*» [6, арк. 30].

Сприяв розвитку археології як наукової та викладацької дисципліни, Борис Андрійович Шрамко. Він закінчив Харківський державний університет у 1949 році і цього ж року почав самостійні археологічні пошуки. Ним було виявлено та досліджено понад три десятки пам'яток різних епох.

У 1951 року Борис Андрійович став викладачем кафедри стародавньої історії та археології, де почав читати курси з історії первісного суспільства та археології разом з низкою спецкурсів (наприклад, «Методика польових досліджень з основами топографії») [9, с. 55, 52]. У своїх лекціях він приділяв увагу пошуку і вивченню історичних пам'яток, їх інтерпретації, та перспективним методикам у польовій археології [4; 14].

Одним із учнів Б. А. Шрамка був Володимир Кузьмич Міхеєв (1937 – 2008 рр.) – майбутній викладач та науковець з історії археології, який з 1959 року тільки почав займатися археологічними дослідженнями на території Харківщини з метою виявлення пам'яток салтівської культури [21, с. 72-73].

У 1956 році успішно закінчив ХДУ Володимир Іванович Кадеєв [29, с. 4-5]. Ще з 1953 року він працював завідуючим Археологічним музеєм університету і приймав участь у роботі археологічних експедицій під керівництвом Б. А. Шрамка та інших дослідників [11, с. 34]. У 1955 році по рекомендації декана історичного факультету МДУ професора А. В. Арциховського, В. І. Кадеєв отримав відкритий лист на проведення археологічних розвідок. З 1956 року Кадеєв почав керувати курсовими роботами студентів першого курсу з археології і стародавньої історії, а з липня 1957 року починається його викладацька діяльність [9, с. 55]. Він почав читати на заочному відділенні історичного факультету курс археології і первісного суспільства. Велику увагу у своїй викладацькій діяльності приділяв історії та археології античних центрів Північного Причорномор'я [29, с. 5] і розкривав специфіку ведення розкопок різних археологічних об'єктів.

Таким чином, з середини 40-х по першу половину 60-х років ХХ століття йде стрімкий розвиток радянської археології. Звісно, потрібно згадати про те, що вона була зупинена на деякий час II Світовою війною. Але це не вплинуло на процес її формування. Це торкається і Харківського університету, як одного з провідних наукових центрів Радянської держави.

Прослідковується певна еволюція від розробки етнокультурної проблематики у науці до питань, які стосувалися виникнення мислення, мови, культур та цивілізацій. Але у викладанні залишається орієнтування на етнічний бік питання щодо археологічних культур, де матеріальні знахідки використовувалися, перш за все, як інструмент відображення етнокультурної історії людства.

У Харківському університеті відбуваються схожі речі. В післявоєнний час спостерігається новий етап розвитку археології, який пов'язаний зі створенням кваліфікованого середовища науковців, котрі мали комунікацію між відомими археологами та їхніми учнями. Це дозволяло активно займатися пошуковою та дослідницькою діяльністю. Але викладання археології зводилося до етнічних та практичних проблем (дослідження археологічних пам'яток та знайомства з методами польової археології). Це явище було подібним до загальнорадянських тенденцій. Реальний розвиток археологічної науки і її викладання у Харківському університеті мали різні рівні розвитку – наука випереджала викладання.

Література

1. *Абашина, Н. С.* Археологія та історія / Н. С. Абашина, Д. Н. Козак, С. В. Синиця, Р. В. Терпиловський. – К., 2012.
2. *Артамонов, М. И.* Вопросы расселения восточных славян и советская археология / М. И. Артамонов // Проблемы всеобщей истории. – 1967. – № 6. – С. 29-69.
3. *Арциховский, А. В.* Введение в археологию / А. В. Арциховский. – М., 1947.
4. *Буйнов, Ю. В.* До 90-річчя Бориса Андрійовича Шрамка / Ю. В. Буйнов // Археологія. – 2010. – № 4. – С. 136-138.
5. *Генинг, В. Ф.* Очерки по истории советской археологии / В. Ф. Генинг. – К., 1982.
6. *ДАХО.* – Ф. 2792. – Оп. 20. – Спр. 3101. – 31 арк.
7. *ДАХО.* – Ф. Р-2792. – Оп. 20. – Спр. 156. – 27 арк.
8. *Кадеев, В. И.* Археология в ХГУ за 40 лет: Путеводитель по выставке / В. И. Кадеев. – Харьков, 1958.
9. *Кадеев, В. И.* Воспоминания / В. И. Кадеев. – Харьков, 2013.
10. *Кадеев, В. И.* Древняя история и античная археология в Харьковском университете (1805-1990 гг.) / В. И. Кадеев, В. А. Латышева, В. Ф. Мещеряков, И. П. Сергеев // ВХУ. – 1991. - № 357. – С. 50-69.
11. *Кадеев, В. И.* Кафедра истории древнего мира и средних веков Харьковского национального университета. 30 лет / В. И. Кадеев, С. Б. Сорочан. – Харьков, 2008.

12. Клейн, Л. С. Вопросы происхождения славян / Л. С. Клейн // Советская археология. – 1955. – № XXII. – С. 257-272.
13. Клейн, Л. С. Феномен советской археологии / Л. С. Клейн. – СПб, 1993.
14. Куделко, С. М. Профессор Б. А. Шрамко как преподаватель / С. М. Куделко // Проблемы археологии Восточной Европы. К 85-летию Бориса Андреевича Шрамко. – Харьков, 2008.
15. Лебедев, Г. С. Опыт периодизации истории отечественной археологии / Г. С. Лебедев // Проблемы истории отечественной археологии. – 1993. № 8. – С. 2-4.
16. Мартынов, А. И. Археология / А. И. Мартынов. – М., 2005.
17. Михеев, В. К. Вклад ученых Харьковского университета в развитие археологии (1805-1990 гг.) / В. К. Михеев, Б. А. Шрамко // ВХУ. – 1991. – № 357. – С. 104-130.
18. Монгайт, А. Л. Археологические культуры и этнические общности / А. Л. Монгайт. – М., 1967.
19. Монгайт, А. Л. Археология в СССР / А. Л. Монгайт. – М., 1955.
20. Скирда, В. В. Археологічна наука в Харківському університеті (1805-1920 рр.) / В. В. Скирда. – Харків, 2015.
21. Скирда, В. В. Дослідження харківських археологів у 40-50-х роках ХХ ст. / В. В. Скирда // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы X Международной научной конференции, посвященной 125-летию профессора К. Э. Гриневича. – Харьков, 2016. – С. 72-73.
22. Славін, Л. М. Археологія в Київському університеті в радянську епоху / Л. М. Славін // Вісник КУ. – 1967. – № 8. – С. 3-11.
23. Третьяков, П. Н. Финно-угры, балты и славяне на Днепре в Волге / П. Н. Третьяков. – Москва, 1966.
24. Шовкопляс, І. Г. Археологічні дослідження на Україні (1917-1957 рр.): Огляд вивчення археологічних пам'яток / І. Г. Шовкопляс. – К., 1957.
25. Bacon, E. Digging for history / E. Bacon. – London, 1960.
26. Bulkin, V. A. Attainments and problems of Soviet archaeology / V. A. Bulkin, L. S. Klejn, G. S. Lebedev // World Archaeology. – 1982. – № 8. – P. 272-295.
27. Chang, K. S. On major aspects of interrelationship of archeology and ethnology / K. S. Chang // Current Anthropology. – 1973. – № 3. – P. 319-320.
28. Købber, A. On the logic of cross-cultural analysis / A. Købber // Current Anthropology. – 1972. – № 5 – P. 137-139.
29. LAUREA. К 80-летию профессора Владимира Ивановича Кадеева. (Сб. науч. трудов). – Харьков, 2007.
30. Struve, K. Die Einzelgrabkultur in Schleswigsig-Holstein / K. Struve. – Neumünster, 1955.